
Ogled

Stručni članak

321.01

1 Hobbes, Th.

Primljeno: 12. siječnja 2006.

Habemus *Levijatan*?

DRAGUTIN LALOVIĆ*

Sažetak

Sposobnost objavljivanja ključnih djela iz duhovne baštine moderne pouzdan je pokazatelj intelektualne samosvijesti i stručne razine neke sredine; stoga prvi predugo iščekivani hrvatski prijevod Hobbesova *Levijatana* zaslužuje punu i dužnu pozornost. Hobbesovo kapitalno teorijsko djelo izniman je prevoditeljski izazov. Zahtijeva vrhunsko umijeće i poznavanje moderne i suvremene političke i pravne teorije. Pothvat takvog ranga ima smisla samo ako omogućuje da bolje, u mediju hrvatskoga jezika, razumijemo Hobbesovo političko mišljenje. Ovaj osvrt na prijevod slijedi, s dužnom pažnjom, teške, kadšto i jedva savladive kušnje prevođenja Hobbesova glavnog djela. Ispituje se terminologijska primjerenost i pojmovna preciznost prijevoda ključnih kategorija kao što su *power*, *Sovereignty*, *Commonwealth*, *Law*, na primjeru analize triju odabranih poglavlja (XVI., XXI., XXVI.). Uza sva priznanja ovom izdavačkom i prevoditeljskom pothvatu, u radu se zaključno ocjenjuje, na temelju izložene kritičke analize, da hrvatski prijevod ipak nije ispunio visoka očekivanja, da je nedovoljno pojmovno precizan, što povremeno otežava, a kadšto i onemogućuje razumijevanje izvornika. Stoga osvrt završava zdvojnim samokritičkim upitom: jesmo li dorasli zadaći primjerena suočavanja sa zacijelo najvažnijom knjigom modernoga političkog mišljenja? Zadaći o kojoj, barem u stanovitoj mjeri, ovisi, ili bi trebalo ovisiti, stručno samopoštovanje i hrvatske politologije.

Ključne riječi: moć, vlast, suverenost, država, republika, predstavnički suveren, sloboda, pravo, zakon, Hobbes

* *Dragutin Lalović*, izvanredni profesor Fakulteta političkih znanosti na predmetima Povijest političkih ideja i Teorija države.

Objavljivanje prvoga hrvatskoga prijevoda kapitalnog djela Thomasa Hobbesa (prijevod i pogovor: Branislav Mikulić), prvorazredan je znanstveni pothvat i intelektualni poticaj za kritičko samopreispitivanje naše političke znanosti; a ujedno i – zajedno s Hobbesom, ili protiv njega – za dublje razumijevanje temeljnih pitanja modernog doba.

Valjalo bi stoga bez krznanja uskliknuti: habemus *Levijatan*!

Premda danas napokon više nema, niti može biti, ozbiljne dvojbe da je *Leviathan or the Matter, Forme and Power of a Commonwealth Ecclesiastical and Civil* (1651.) utemeljujuće djelo moderne političke teorije, nije uvijek bilo tako. Naprotiv! Od samog objavljivanja, stoljećima je žestoko osporavano ili pak olako odbacivano, kao bezočna apologetika državne svemoći, a njegov je autor stekao mračnu reputaciju *Diabolus incarnatus*, koja se mogla uspoređivati samo s ozloglašenošću *Old Nick*a.

U čemu je problem s čitanjem *Levijatana* i razumijevanjem Hobbesova političkog mišljenja, njegove *philosophiae civilis*, neka o tome posvjedoči gotovo nedužan primjer, među mnoštvom drugih:

Kad pristupate Hobbesovim djelima, valja to činiti krajnje oprezno, ako je vjerovati sudu Denisa Diderota:

“Čitanje njegovih djela zahtijeva da čovjek bude *zreo i oprezan*. Nitko kao on ne napreduje tako odlučno i nitko nije dosljedniji od njega. *Čuvajte se toga da prihvatite njegova prva načela*, ako ga ne želite slijediti posvuda kuda vas bude htio odvesti” (istaknuo – D. L.).¹

Javni razmjeri takvog opreza – iskazani u frivolnome samoironičnom tonu: *timeo Hobbes et dona ferentes!* – pokazali su se nečuvenim: Hobbesov *magnum opus*, njegov *Levijatan* (engleski izvornik: 1651.; latinska doradena verzija: 1668.) postao je dostupan široj francuskoj čitalačkoj javnosti tek 1971!² Poslije punih 320 godina! A deset godina poslije prvoga prijevoda (srpskoga) u nas; toliko *à propos* našeg provincijalizma – često zbiljskoga, ali nerijetko i umišljenoga.

Unatoč svemu, djelo je ne samo preživjelo, nego nam se sve potpunije otkriva u svom bogatstvu svojih misaonih motiva i argumentacijskih strategija. Oživljavanje istraživačkog zanimanja za veliko Hobbesovo političkote-

¹ U enciklopedijskoj odrednici “Hobsizam (ili Hobbesova filozofija)”. Usp. *Textes choisis de l'Encyclopédie*, str. 124-25. Mudar oprez, kojega se i sam autor pridržavao jer je u vrijeme kad je pisao tu odrednicu Hobbesovo glavno djelo poznao tek posredno preko tumačenja Johanna Jacoba Bruckera, *Historia critica philosophiae* (1742.-1744.).

² Istina je, međutim, da je njegovo drugo najvažnije političkoteorijsko djelo *De Cive* (1642., u Parizu) bilo promptno prevedeno (prijevod S. Sorbièrea, 1649.; djelo je otada doživjelo brojna izdanja).

orijsko djelo dugujemo nekojicini velikih interpretata, počevši od F. Tönniesa (1896./1927.), preko L. Straussa (1936., 1954.), M. Oakeshotta (1946.) i C. B. Macphersona (1962., 1968.), do Q. Skinnera (odlučujućih radova u nekoliko desetljeća, sve do velike sinteze 2002.).³

Posljednjih pola stoljeća odnos se spram Hobbesa posve preokrenuo, pa se njegov političkoteorijski opus u cjelini, *Levijatan* posebice, ocjenjuje kao temeljno djelo modernoga političkog, pravnoga i etičkog mišljenja. Interpreti ustvrđuju da je Hobbesova politička teorija “prva moderna teorija moderne države” (Passerin d’Entrèves), da je njegov *Levijatan* “ponajveće, možda i jedino remek-djelo političke filozofije napisano na engleskom jeziku” (Oakeshott). Prema sudu vrhunskoga znalca, “Hobbes je prorok par excellence moderne pravne filozofije (Villey, 1962.: 56). Štoviše, Hobbes nije samo “najveći engleski politički filozof”, nego i “najviši engleski moralni filozof” (Gauthier, 1988.: 54).

Epohalna relevancija Hobbesova *Levijatana*, kao krune njegovih političkih spisa, mogla bi se posve skraćeno ovako izraziti: *Levijatan* je prvo sustavno djelo modernoga političkog mišljenja, koje i u samorazumijevanju i u izvedbi, ostvaruje program utemeljenja nove “*scientiae civilis*”, na osnovi metodikoga znanstvenog “genetsko-kauzalnog” poimanja čovjeka i države. Odlikuje ga fascinantna spekulativna snaga, argumentacijska konzistentnost i retorička uvjerljivost.

Budući da nema nikakve dvojbe da je upravo sposobnost objavljivanja ključnih djela iz duhovne baštine moderne pouzdan pokazatelj intelektualne samosvijesti i stručne razine naše hrvatske sredine, valja s punom i dužnom pažnjom vrednovati kvalitete ovoga tako dugo iščekivanog izdanja. Danas kad svatko zna engleski, počevši od studenata prve godine fakulteta, pothvat takvog ranga ima smisla samo ako interpretativno omogućuje da bolje, u mediju našeg jezika, razumijemo Hobbesovo političko mišljenje.⁴ Nije ni

³ Uz niz drugih sjajnih interpretata, među kojima se mogu izdvojiti, po nužno subjektivnom sudu, C. Schmitt (1938.), P. Manent (1977., 1987.), M. Villey (1957., 1968., 1976.), Y. Zarka (1995.). Opći referentni okvir bitno je, dakako, suodređen brojnim kritičkim izdanjima Hobbesovih djela (klasično izdanje: *The English Works of Thomas Hobbes*, u 11 svezaka, prir.: W. Molesworth, 1839.-1845.; reprint: Scientia Verlag Aalen, Darmstadt, 1966.). U tom pogledu, iznimno je dragocjeno “znanstveno i kritičko” izdanje Hobbesovih *Djela*, u 17 svezaka, pod vodstvom Y. Ch. Zarka (na čelu međunarodne skupine znanstvenika iz Francuske, Engleske, Italije, Nizozemske, Njemačke, Španjolske, Švicarske, SAD-a, Kanade i Argentine).

⁴ U jubilarnome broju časopisa *Gledišta*, posvećenom 400. godišnjici Hobbesova rođenja, nalazi se i bibliografija prijevoda djela i članaka Thomasa Hobbesa na jezicima naroda bivše Jugoslavije, s literaturom o Thomasu Hobbesu. Ta bibliografija zorno svjedoči o stanju istraživanja Hobbesova političkog mišljenja, *avant le déluge*. Daleko najvrjedniji naslov je prijevod slavne knjige C. B. Macphersona, *Politička teorija posjedničkog individualizma* (s poglavljem o Hobbesu), iz 1981.; uz njega se važnošću izdvaja i Habermasova studija *Teorija i praksa* (1980.; pogl. 2: Klasično učenje o politici i njenom odnosu prema socijalnoj filozofiji, str. 47-

potrebno isticati da je Hobbesovo kapitalno teorijsko djelo izniman prevoditeljski izazov. Opojna, ali i opaka intelektualna pustolovina, koja zahtijeva vrhunsko umijeće i poznavanje moderne i suvremene političke i pravne teorije. U nju se smiono upustio hrvatski filozof Branko Mikulić.

Osvrt na rezultate njegova pothvata ograničit ću na tri ključne točke.

1. *Smisao podnaslova*. Da jedva premostive poteškoće očekuju prevoditelja bjelodano je već iz samog podnaslova djela. Kako prevesti *Matter, Forme and Power of a Commonwealth Ecclesiastical and Civil*? Prevoditelj se odlučio za ovakvo rješenje: *građa, oblik i moć crkvene i građanske države*. U razlici spram spomenutoga srpskoga prijevoda (na kojem su intelektualno stasale generacije studenata društvenih znanosti u nas), koji je, u svojstvu stručnog redaktora, potpisao jedan od najuglednijih političkih filozofa toga doba, Mihailo Đurić, gdje nalazimo: *materija, oblik i vlast države crkvene i građanske*.

Kosim su slovima istaknuti temeljni pojmovi koji su upitni: *power* i *Commonwealth*. U oba prijevoda, vidimo, sličnosti i razlike: *power* se označuje ili kao *moć* ili kao *vlast*; *Commonwealth* je pak jednoznačno *država*. Međutim, čak je i to suglasje sporno; da *Commonwealth* ne mora značiti samo i baš "*država*", može se vidjeti iz francuskih prijevoda, u kojima nalazimo "*republika*". Da s riječju *Commonwealth* postoji problem, vidljivo je već na samom početku *Levijatana*, kad Hobbes govori "a COMON-WEALTH or STATE (in latine CIVITAS)", što u hrvatskom prijevodu glasi: "ZAJEDNICA ili DRŽAVA" (str. 11), kao i u srpskome (str. 3); ili pak kad govori "in States, and Commonwealth" (*L*, XXI, 8)⁵, a u prijevodu: "u državama i zajednicama". Tamo gdje riječ *Commonwealth* figurira samostalno, prevedena je kao "država", a tamo gdje se pojavljuje skupa s državom, postaje "zajednica".

87). U općoj oskudici studija domaćih autora, ističu se studije Igora Primorca (1969./1970. i 1977.) i Zorana Đindića (1987.). Poslije 1990. i dezintegracije jugoslavenske državne zajednice, mogu se izdvojiti istraživanja o Hobbesovu mišljenju D. Strpića (1991., 1998.) i studija A. Matan (2004.); iz prijevodne literature, monografska studija Hansa Maiera (1998.). O stanju opće oskudice, znakovito svjedoči upravo nevjerovatna činjenica da u uglednoj hrestomatiji političke znanosti (1970.), dugogodišnjem standardnom udžbeniku povijesti političkih doktrina, uopće nema studije o Hobbesu (u uvodnoj studiji jednoga od "očeva-osnivača" politologije u nas Nerkeza Smailagića o "političkoj misli građanske epohe", među epohalnim autorima koji su pisali o "principu suverenosti", Hobbes *brille par son absence* – prednost su dobili Machiavelli, Bodin, Rousseau (Smailagić: 1970.: 169 i dalje).

⁵ Napomena: citati iz (prijevoda) *Levijatana* navode se ovako: *L* označuje naslov; rimski broj poglavlje; arapskim brojevima označene su točke u poglavlju. Engleski citati navode se prema Macphersonovu izdanju (1980.).

Već se kod podnaslova nalazimo, dakle, pred teško razmrsivom zagonetkom, o čemu to Hobbes uopće raspravlja; je li to rasprava o: a) *moći države*; b) *moći republike (= zajednice)*; c) *vlasti države* ili d) *vlasti republike*?

Zagonetka nipošto nije terminologijska, ona zadire u same osnove pojmovnog samorazumijevanja moderne. Što, naime, znači kad se kaže da je Hobbes, što je neprijeporno, teoretičar *Commonwealth-a*?

Sudeći prema prevladavajućim interpretacijama, dvojbe ne bi smjelo biti. Prema glavnim suvremenim istraživačima države kao moderne suverene vlasti (od Passerin d'Entrèvesa, 1962., do Skinnera, 2002.), Hobbes se razumije kao najveći *teoretičar moderne države*. Države kao epohalnog novuma, dvostruko impersonalne javne vlasti u kojoj se događa preobrazba senjorijalne i imperijalne političke moći, posredstvom prava, u racionalnu pravno-političku vlast, u zakonski sustav. Logika te epohalne preobrazbe, razlikovna odlika moderne, izložena je u teorijama suverenosti države. Što i jest bitan sadržaj *Levijatana*. Iskazujući taj sadržaj, podnaslov ne može ne glasiti: *vlast države*.

Takva interpretacija, u sklopu pojmovnog polja teorije države (kojoj se i sam, u osnovi, priklanam – Lalović, 2002., 2005.), nije nipošto i jedina moguća. Postoji druga utjecajna linija tumačenja smisla Hobbesove političke teorije (od Tönniesa, preko H. Arendt do Macphersona), prema kojoj je Hobbes *teoretik modernoga građanskoga, tržišno-razmjenskog društva*. Ako je nedvojbeno da velika razvojna linija modernoga političkog mišljenja ide od Hobbesa, preko Rousseaua, do Hegela, podjednako važna razvojna linija novovjekog mišljenja ide od Hobbesa preko Smitha i Humea, možda opet do Hegela (uza svu teorijsku impresivnost hegelovske sinteze, i uz supstancijalne gubitke, na objema linijama). Hobbes je veliki anatom procesualne logike proizvodne moći u radnom oblikovanju društvenosti. Što i jest bitan sadržaj *Levijatana*. Iskazujući taj sadržaj, u podnaslovu je riječ o *moći*, dakle, o moći *Commonwealtha kao posjedničkoga ili liberalnog društva*. Po tomu interpretativnom obrascu, *power* je nedvojbeno *moć*, dok *Commonwealth* posve sigurno *nije država*.

Kako primjereno imenovati *Commonwealth* kao *totalitet opstanka modernog čovjeka*? Dalekosežan odgovor na to pitanje obrazložio je jedan od naših vodećih politologa i politekonomista: *Commonwealth* valja pojmiti kao *političko-ekonomsku zajednicu, s državom i društvom kao svojim konstitutivnim momentima* (usp. D. Strpić, 1991.: 7-21, 27-29; 1998.: 2, 3) – riječ je o *moći zajednice* (pri čemu se podrazumijeva, zbog kratkoće iskaza, da je ona *političko-ekonomska*).

Pokazuje se da su teorijski legitimna dva moguća rješenja kako primjereno, našim stručnim nazivljem, prevesti “power of a Commonwealth”: ili

kao *vlast države* ili kao *moć zajednice*. Valja li nam se odlučiti samo između njih?

Kad Hobbes precizira sadržaj svoje rasprave, na samom početku, ističe da je u njoj riječ o “just Power or Authority of a Sovereign”. To je odlučno mjesto prevedeno ovako: “pravedna moć ili ovlast nekog vrhovnog vladara” (str. 12; u srpskom prijevodu: “prava moć ili vlast suverena”, str. 4). U pojmovnom polju teorije države, smisao teksta je drukčiji i mora glasiti: “*pravedna vlast ili autoritet suverena*”. Naime, kad se ističe da se raspravlja o “just power”, pa se posve precizno ta “pravedna vlast” poistovjećuje s “autoritetom”, tada je svakom političkom znanstveniku barem jedno posve sigurno: power ovdje ne može značiti moć. Jer u (modernoj) državi politička moć može biti bilo što, osim jednoga: ne može biti pravedna, niti na to pretendira. Opasno je pogrešno smatrati da apsolutna moć jamči bilo kakvu, a kamoli vrhovnu pravednost. Iz čega bi slijedilo kako suveren (“vrhovni vladar”), upravo zato da bi osigurao pravednost, mora raspolagati totalnom moći ili neograničenim ovlastima. Nevolja je u tome što se upravo tako Hobbesa uporno stoljećima čitalo i razumijevalo, kao apologeta tiranije ili neograničene političke moći, koju još perverzno obdaruje odlikama pravednosti. Premda je istina kako Hobbes smatra da suverena vlast mora biti krajnje djelotvorna, a ona je to samo ako je maksimalni kvantum moći, njega ne zanima ponajprije taj aspekt problema javne vlasti. Izraz *just power* nas upozorava da ga ne zanima jednostavno *power* (što može biti i moć, sa stajališta djelotvornosti, i vlast, sa stajališta legalnosti), nego upravo pravedna vlast ili autoritet. Tako se pred našim očima pojavljuje treći ključni pojam teorije države, pojam autoriteta. O političkom autoritetu je, dakle, riječ. A to znači o *legitimnosti političke vlasti*, o tome kako se vlast (kao zakonski sustav) preobrazuje u autoritet, kojem se slobodni pojedinac obvezuje (racionalno i moralno) na poslušnost.

Slijedi li iz toga da je primjereno odlučiti se ipak za varijantu “vlast države”? Što znači za interpretaciju po kojoj su izrazi *Commonwealth* i *State* sinonimi. Naznaku u tom smjeru, primjerice, nalazimo na završetku djela, gdje kaže, za svoju knjigu: “my Discourse of Civil and Ecclesiastical Government” (u našem prijevodu: “raspravu o građanskoj i crkvenoj vladavini”, str. 462). Dovoljno je iole pozorno pročitati XIX. poglavlje o klasičnom problemu tipologije oblika država ili vladavina da bi se vidjelo kako su za Hobbesa izrazi *Commonwealth* i *Government* istoznačni (v. str. 131 i dalje).

Tome u prilog govori i sadržaj cijele argumentacije, kao sustavnog odgovora na pitanje o legitimnosti političkog autoriteta; drukčije rečeno o tome kome pripada *suverena vlast*, koja s pravom može zahtijevati pokornost od onih koji su joj se dobrovoljno obvezali na poslušnost: građanskom ili crkvenom autoritetu? Hobbesov je odgovor na to temeljno pitanje posve jasan i razgovijetan: suverena vlast pripada građanskoj državi, a ne “crkvenoj” (sto-

ga ona i nije niti može biti država niti takmac suverena). Reći da suverenost pripada državi, da je država suverena, kao impersonalna javna vlast, u jezgri je Hobbesove argumentacije (u najtežem i najizazovnijem poglavlju *Levijatana*, pogl. XVI. prve knjige). Hobbes nije teoretičar neograničene i totalne političke moći, dakle *Machtstaata*, nego teoretičar apsolutne, samoograničene i racionalne pravnopolitičke vlasti, dakle *Rechtsstaata*.

Smisao zagonetke podnaslova očituje se u tome da ga u spornom dijelu valja čitati kao raspravu o *suverenoj vlasti države ili vladavine*. No ni time diskusija nipošto nije okončana, budući da postoji vrlo snažna tendencija u suvremenom politologiji da se – suprotno Hobbesu – suverenost shvaća kao moć, kao pravno nevezana posljednja odluka o sudbini države (na tragu vrlo utjecajnog C. Schmitta). Takvo stajalište zastupa i brani, primjerice, G. Mairret, koga spominjem samo zato što se odlučio da nas obrađuje još jednim prijevodom *Levijatana*, u kojemu je prijeporni podnaslov uspio prevesti kao “moć države” (*“puissance de l’État”*).⁶

Po mojem sudu, barem je jedna dvojba riješena: *power* je nedvojbeno *vlast*. *Commonwealth*, unatoč svemu rečenome, ne može biti preveden kao *država* (baš kao ni *vladavina*). Postoje formalne granice prevodilačke nadležnosti – ako je sam autor mogao, da je htio, napisati u podnaslovu *State* (ili čak *Government*), tada se to mora, ako se ikako može, poštovati. A može, ako se *Commonwealth* izrazi ne kao *država*, nego kao *republika*.

Zaključak se nameće: *power of a Commonwealth*, barem u podnaslovu⁷, jest *vlast republike*.

⁶ Za razliku od spomenutoga standardnog prijevoda F. Tricauda (koji je u redigiranoj i proširenoj varijanti objavljen i u Hobbesovim *Djelima*, sv. VI), gdje je “power of a Commonwealth” preveden kao “pouvoir de la Republique”, G. Mairret se, kao što vidimo, usuđuje neprevesti “power” kao “pouvoir” (što je samorazumljivo), nego riječju “puissance”, koja na suvremenome francuskome izričito iskazuje samo “moć” ili “silu” (kao kad se govori o “velikim silama”), a nipošto pravnu vlast. Od Maireta to ne iznenađuje, jer je takvo njegovo razumijevanje teorije suverenosti (Mairret, 1997.), ali ipak zvuči bizarno da je samo zbog toga preveo cio *Levijatan* da bi dokazao svoj tu temeljnu tezu!

⁷ Unatoč tome principijelnom stajalištu, ipak je moguće (uz odgovarajuće objašnjenje) u samom tekstu izlaganja *Common-wealth* prevoditi kao *država*, kad se pojavljuje samostalno, a kao *republika*, kad se pojavljuje uz riječ *State*. Razumijevanje, ako ne i opravdanje za takav postupak, po mom sudu, može biti u tome što Hobbes u podnaslovu koristi stari uvriježeni termin, da bi potom nastojao pokazati kako je *moderni Commonwealth* upravo *State*. Drugim riječima, koristi stari, naslijeđeni termin, da bi njime pojmovno iskazao novu pojavu, kao i Bodin prije njega. Skinner je uvjerljivo obrazložio da upravo tako treba razumjeti Hobbesovu *pojmovnu revoluciju* (Skinner, 2002.a). U svojstvu urednika izdanja Bodinovih *Šest knjiga o republici*, nisam bio u iskušenju da *republiku* zamijenim *državom*, ni u naslovu ni u tekstu izlaganja (Bodin, 2002.), između ostaloga i zato što je knjiga svima poznata pod tim naslovom. U Hobbesovu slučaju, *Levijatan* je već desetljećima u nas poznat kao *rasprava o državi*, pa nije nerazumljivo da se priređivač izdanja odlučio da ne ide *protiv struje* (usp. bilješku prevoditelja, *L*, XVII, str. 122).

2. *Teorija suverene vlasti*. Ako i u čemu, ipak, postoji jednodušje među tumačima Hobbesove političke filozofije, i njegova *Levijatana*, tada je ono u tezi da je Hobbes klasični teoretičar suverenosti, suverene vlasti. *Levijatan* je klasična rasprava o suverenosti (države). pristupi li čitatelj ovom izdanju s tim očekivanjem, ili preduvjerenjem, doživjet će golemo iznenađenje. Naime, prevoditelj upravo na tom središnjem pojmu podliježe čarima tzv. “ladanovskog” umiranja u ljepoti kroatizacije: suverenosti, suverene vlasti, suverena – nigdje nema! Kroatizacijom tih pojmova (jer nije samo o izrazima riječ) nije učinio uslugu nikome: ni sebi, ni čitateljima, Hobbesu ponajmanje. Ništa ne dobivamo time što se *suverenost* prevodi kao *vrhovnu vlast*, nego naprotiv gubimo jer se tada i *suverena vlast* također prevodi kao *vrhovna vlast*. *Suveren* pak je *vrhovni vladar*, pri čemu se pojavljuje nevolja da je i *suvereni vladar* također *vrhovni vladar*. Dojadi li *vrhovni vladar*, tada *suveren* postaje samo *vladar*. Kad je riječ o *suverenoj skupštini*, tada se pojavljuje *skupina ljudi s vrhovnom vlašću*. Najblaže rečeno, potpuno nepotrebno, ali i pogrešno. Jer, suverena vlast jest vrhovna, ali nije svaka vrhovna vlast suverena. Suverena vlast postoji, kao zakonodavna najviša vlast, samo u državi, ne i u carstvu. Svaki je suveren “vrhovni vladar”, ali nije svaki “vrhovni vladar” suveren (Staljin je posve sigurno bio “vrhovni vladar”, ali je isto tako izvjesno da nije bio suveren). Stoga rečenica, primjerice, ne može glasniti “*Vrhovni vladar* neke države, bila to skupština ili jedan čovjek...”, nego dakako, “*Suveren* neke države...” (str. 181). Središnje određenje suverenosti kao *duše države*, postaje neprepoznatljivim kad se prevede ovako: “Vrhovna vlast je duša države ...” (L, XXI, 21).

Očito je da je bez preciznog poimanja logike suverenosti teško, ako ne i nemoguće, pouzdano razlikovati pojmove moći i vlasti (koji se, vidjeli smo, iskazuju istim izrazom *power*). Samo nekoliko primjera koji potvrđuju da se to temeljno razlikovanje u cjelini teksta provodi nesigurno. Tako u prijevodu stoji: “vrhovnoj vlasti pripada sva moć da propisuje pravila” (L, XVIII, 10), a treba “suverenosti pripada sva vlast ...” (iz čega je razvidna dodatna poteškoća s izbjegavanjem izraza suverenost – doista je nezgrapno kazati “vrhovnoj vlasti pripada sva vlast ...”). Također, ne može se kazati: “... budući da posjeduje (suveren) *moć* (Power) donošenja i opozivanja zakona ...” (L, XXVI, 6; to ne može biti “moć” nego samo “vlast”; premda suveren posjeduje i moć – provođenja zakona i jamčenja njegove djelotvornosti u zaštiti subjektivnih prava podanika). Uspoređujući nepogodnosti različitih oblika vladavine ili države, nakon što je upozorio na moguće tiransko izopačivanje monarhije, Hobbes ustvrđuje, u prijevodu: “isto se može dogoditi i tamo gdje vrhovnu vlast drži skupina ljudi; jer njihova moć je ista...” (XIX, 8), a treba: “... tamo gdje je suverena vlast u skupštini; jer njihova vlast je ista ...”. Nailazimo čak i na primjer, gdje “power” može značiti i moć i vlast, ali umjesto toga nalazimo “silu” (usp. “... očigledan prirodni zakon jest to da

nitko ne smije slabiti onu silu (power) čiju zaštitu je sam tražio ...”, *L*, XXVI, 16)

3. *Osvrt na tri poglavlja*. Da ovaj kritički osvrt ne bi prešao sve dopuštene granice, ograničujem se na prosudbu korektnosti i pojmovne preciznosti triju izabranih poglavlja, koja su velika kušnja za samu mogućnost primjerena prevođenja Hobbesova teksta na hrvatski. Izabrao sam sljedeća poglavlja: XVI., XXI. i XXVI.

3.1. *pogl. XVI.: Of PERSON, AUTHORS, and things Personated*. U našem prijevodu: *O osobama, piscima i poosobljenim stvarima* (str. 114–118). U starom srpskom prijevodu naslov glasi: “O licima, autorima i personifikovanim stvarima” (str. 141–146). Već sam napomenuo da se iza toga zagonetnog naslova krije teorijski najteže i najizazovnije poglavlje djela. I naš je prevoditelj svjestan poteškoća i evo kako ih iskazuje.

U prvoj bilješci, uz naslov, ustvrđuje se: “Ovo se poglavlje može doimati legalističkim i relativno nezanimljivim. Hobbes pokušava pojasniti pojmove koji će biti od velikog značenja u njegovim kasnijim dokazivanjima” (napomena na kraju knjige, str. 476).

Smisao te relativno pitijeke napomene barem djelomično otkriva druga bilješka u kojoj nam se nudi objašnjenje: “(Engl. *actor, author, authority*): vršitelj, tvorac, ovlast. Premda je model za Hobbesovo tumačenje kazalište, izrazi ‘actor’ i ‘author’ moraju se prevoditi općenitim izrazima i ujedno shvaćati u užem značenju kao *glumac (izvođač)* i *pisac*.” (str. 116).

Što nam se time kaže? Načelno, da dojam vara – nije riječ o “legalističkim” pojmovima (“relativno nezanimljivim”) nego o *teatrološkim*, zacijelo uzbudljivijim od onih prvih. Da bi pojačao uzbuđenje, prevoditelj ključne pravne pojmove *author* i *actor* prevodi ovako: prvi kao *tvorac* ili *pisac*, drugi kao *vršitelj* ili *glumac*. Pritom ga ne uznemiruje usporedba sa srpskim tekstom koji se striktno drži izvornika, kao da hoda po minskom polju, pa je *author* naprosto *autor*, a *actor* je *aktor*.

Naš se prevoditelj vara: to poglavlje jest posve *juridičko* (legalističko) i ključni izrazi koje Hobbes koristi u svojoj *teoriji autorizacije* podrijetlom su još iz rimskog prava (oprez srpske varijante nipošto nije bio neopravdan). A središnji problem razumijevanja odnosa između države, kao osobe, i suverena, kao predstavnika države, ovdje je minuciozno razrađen, što je Skinner majstorski rekonstruirao, kao krunu Hobbesove teorije suverene države (usp. Skinner, 2002.b: 177–208).

Zauzvrat se lako možemo suglasiti s drugim dijelom napomene našeg prevoditelja kako ovdje “Hobbes pokušava pojasniti pojmove koji će biti od velikog značenja u njegovim kasnijim dokazivanjima”. Time je ipak premalo

rečeno, jer je riječ o temeljnim pojmovima u sklopu teorije države i suverenosti. Obratimo stoga punu pozornost prijevodu tih temeljnih pojmova.

Sve te pojmove naći ćemo u standardnom rječniku rimskoga prava (Romic, 1989.)

Najprije, *authors* koje navodno treba shvaćati “uže” kao *pisce*. U rimskom pravu postojao je *auctor* (začetnik, osnivač, utemeljitelj): označuje bilo pravnu osobu od koje je netko stekao neko pravo bilo pak pojedinca ili instituciju koji su “ovlašteni i dužni da ... daju *auctoritas*”.⁸ I *actor* je preuzet iz rimskog prava, bilo iz sintagme *actor universitatis* kao “pojedinaac predstavnik nekoga kolektivnog tijela (udruženja, kolegija, skupine ljudi) u poslu koji se sklupa ili poduzima u zajedničkom interesu”; ili još prije iz one *actor civitatis* koja označuje zastupnika javnopravnih ustanova (Romic, 1989.: 18).

Što znači “davati *auctoritas*”? Smisao je objašnjen u instituciji koja se zove *actio auctoritatis*, što je tužba (*actio*) za zaštitu kupca od posljedica evikcije (oduzimanje u sudskom sporu stvari stečene kupnjom). Prodavalac je, dakle, odgovarao ako bi došlo do evikcije, naime ako bi prodao kupcu stvar koja nije njegovo vlasništvo (tada bi, na temelju sudske presude, morao oštećenome kupcu nadoknaditi dvostruku vrijednost odnosno stvari (Romic, 1989.: 7, 115).

Hobbesovo izlaganje započinje pojmom *persona*. Ovdje je barem nedvojbeno da je riječ o *osobi*, također pojam koji nalazimo u rimskom pravu. Tako se, recimo, prema Gaju, osnovna podjela ljudskih bića (*personas*) očituje u tome da su jedni slobodni (*liberi*), a drugi robovi (*servi*); a pravo se dijeli na tri velika dijela: dio koji obuhvaća osobe (*jus quod ad personas pertinet*), dio koji obuhvaća stvari (*jus quod ad res pertinet*) i dio koji se tiče postupka (*jus quod ad actiones pertinet*) (odrednica “Persona”, Romic, 1989.: 260-61).⁹

Nema nikakva smisla sažimati ionako vrlo jezgrovitu Hobbesovu argumentaciju. Odlučujuće je da je država (republika) određena kao *umjetna*

⁸ Usp. odrednicu “Auctor”, koja u cijelosti glasi: “1. pravni prethodnik, osoba od koje je netko derivativnim putem stekao određeno pravo, bilo da se radi o singularnoj, bilo o univerzalnoj sukcesiji. S obzirom na to, kod oneroznih pravnih poslova *inter vivos*, auctor je bio dužan da kupcu garantira miran posjed stvari i osigura ga od rizika evikcije; 2) pojedinac ili institucija koji su ovlašteni ili dužni da u određenim situacijama daju *auctoritas*; 3) u krivičnom pravu, osoba pod čijim je utjecajem, na čiji je nagovor ili po čijem naređenju učinjeno krivično djelo” (str. 38).

⁹ Općepoznata Gajeva trodioba prava, koju je izložio u svojim *Institutiones* (u četiri knjige); definicija glasi, u prijevodu naših pravoznanaca: “sve pravo kojim se služimo tiče se ili osoba ili imovine (stvari) ili postupka (tužbi)” (Gaj, knj. I, par. 8; usp. Boras/Margetić, 1986.: 71). U srpskom pak prijevodu *Institucija*, *persona* (osoba) prevedena je kao “lice” (Gaj, 1982.: 35).

osoba, kao *persona civitatis*; onaj koji je predstavlja je *aktor* (onaj koji je dobio *auctoritas* da djeluje u njezino ime); a *autor* je onaj (ili oni) koji daje ovlast da se djeluje kao njegov predstavnik. U Hobbesovoj preradbi rimsko-pravnoga pojmovlja, *autori* su svi ljudi koji su sporazumno obrazovali umjetnu osobu države; a aktor je njihov *predstavnik ili suveren*.

Kako, dakle, smisao tih pojmova primjereno izraziti na hrvatskome? Očito je da postoje tri problema. Prvi je pojam *person*, koji je nedvojbeno *osoba*, ali je problem kako prevesti *things personated*; prevoditeljevo rješenje *poosobljene stvari* ne čini se sretnim. To postaje jasno na jednom primjeru. Kad Hobbes kaže “The true God may be *personated*”, ne djeluje ni precizno ni elegantno ako se to prevede kao “Istinski Bog može *postati osobom*”. Što je, doduše, bolje negoli biti dosljedan pa kazati “Istinski Bog može biti *poosobljen*”. Ali je i nepotrebna gnjavaža kad se može posve jednostavno izraziti: “Istinski Bog može biti *personificiran*”. Nema ničega nerazumljivoga kad se ustvrdi da je istinskog Boga “personificirao Mojsije”, što se doista ne može kazati i za iskaz da je istinski Bog “postao osoba po Mojsiju”.

Drugi sporan pojam, vidjeli smo, jest *author*. Prevoditeljevo “uže” rješenje nije održivo: autori nisu pisci; uostalom, i on sam tako taj izraz prevodi samo u naslovu poglavlja! Posvuda drugdje prevodi ga kao “tvorci”. Kad Hobbes tumači “Every one is *Author*”, u prijevodu se naslov toga ulomka prevodi “Svatko je tvorac”, budući da se mnoštvo ljudi ne može shvatiti kao jedan tvorac (*author*), nego kao “mnoštvo tvoraca (*many Authors*) svega onog što njihov predstavnik govori ili čini u njihovo ime; i to tako što svatko zasebno daje ovlaštenje (*Authority*) zajedničkom predstavniku (*common Representer*) i što je svatko zasebno vlasnik svih onih radnji koje predstavnik vrši” (*L*, XVI, 14). O naglašenom “legalističkom” purizmu srpskog prijevoda svjedoči činjenica da je u njemu *author* (koji je u naslovu jednostavno “*autor*”) postao “vlastodavac” (“Svaki pojedinac je *vlastodavac*”, str. 145).

Suglasan sam ovdje s prevoditeljem; *author* je *tvorac*. Država je umjetna tvorba, koju svojim sporazumom i umijećem tvore prirodni (slobodni) ljudi. Tvorci. Suveren je njihov predstavnik, koji djeluje po izričitom ovlaštenju svojih tvoraca, svih i svakoga od njih pojedinačno (primjerice: “svaki podanik je tvorac svakog čina kojeg vrši suveren”, *L*, XXI, 7). Jedina legitimacija suverenog predstavnika proceduralno je demokratska. Nema nikakve dvojbe kako ta kvazidivinizacija čovjekove sposobnosti stvaranja političkog tijela ima teologijske konotacije. Autor = Tvorac ime je Božje, kao u glasovitoj početnoj rečenici *Emilea*: “Tout est bien, sortant des mains de l’auteur des choses: tout dégénère entre les mains de l’homme” (“Sve je dobro što proizlazi iz ruku *tvorca* sviju stvari: sve se kvari u rukama čovjekovim”). Tako je i kod Hobbesa, primjerice, kad razmatrajući odnos slobode i nužnosti ustvr-

đuje “ljudi mogu činiti mnogo toga što Bog ne zapovijeda, pa zato on nije *tvorac* (*Author*) toga” (L, XXI, 4).

Preostaje još i *actor*, koji je navodno u “užem” smislu glumac (izvođač). Nije, dakako. Ipak se u samom tekstu prijevoda pojavljuje samo kao “vršitelj”. Što je vjerojatno moguće, premda nije dovoljno precizno. Čini se primjerenijim držati se rimskopravne tradicije i odlučiti se za izraz *zastupnik*. Primjerice, umjesto što se kaže “tko god sklapa sporazum s nekim *vršiteljem* ili predstavnikom (the Actor, or Representer)”, mnogo je jasnije reći “s nekim *zastupnikom* ili predstavnikom”. Da time nisu sve dvojbe otklonjene, može posvjedočiti poštena usporedba prijevoda naslova dvaju ulomaka: u našem prijevodu “Ugovori po ovlasti obavezuju tvorca”. “Ali ne vršitelja” (L, XVI, 5, 6; str. 115), sa srpskim prijevodom “Sporazumi po ovlaštenju obavezuju vlastodavca”. “Ali ne vezuju zastupnika” (str. 143). Koji je tekst precizniji i razumljiviji?

Da zaključim: prijevod ovoga prevažnog poglavlja ne može se ocijeniti pozitivno. Naslov bi trebao glasniti: “O osobama, tvorcima i personificiranim stvarima”. Nedostaje valjano tumačenje ključnih pojmova. Dana su objašnjenja ili štura ili neprimjerena. No i poteškoće su velike i teško premostive. Stoga prava rasprava o Hobbesovoj argumentaciji u teoriji autorizacije tek predstoji. Jedva je potrebno isticati kako je ona ionako posve dovoljno sadržajno neprozirna. Nema lakšeg puta da se izide iz toga argumentacijskog labirinta nego da se kroz stručnu raspravu zajedničkim naporima ponajprije uklanjaju terminologijske nepreciznosti, jer će nam se inače i sam smisao teksta činiti nedokučivim.

3.2. pogl. XXI. : *Of the LIBERTY of Subjects*. U našem prijevodu: *O slobodi podanika* (str. 146-154). Ovdje barem naslov ne predstavlja problem, ali zato nevolje započinju već s prvom rečenicom, sa slavnom definicijom: “*LIBERTY, or, FREEDOM*, signifieth (properly) the absence of Opposition (by Opposition, I mean externall Impediments of motion)”. Što s time učiniti? U našem prijevodu nalazimo: “SLOBODA ili NEZAVISNOST znači (u pravom smislu) odsustvo otpora (pod otporom mislim na izvanjske zapreke kretanju)” (L, XXI, 1). U srpskome nalazimo nadasve elegantno rješenje: “Sloboda znači, u stvari, odsustvo otpora” (str. 184.; gdje se “Freedom” prevodioca očituje u “odsustvu otpora” da se jednostavno izostave suvišne mu riječi “or Freedom”).

Potom se (XXI, 2) rečenica: “But when the words *Free*, and *Liberty*, are applied to any thing but *Bodies*, they are abused ...”, prevodi ovako: “No, ako se riječi *sloboda* i *neovisnost* primijene samo na tijela, onda je to kriva upotreba...” Najprije, jednostavne riječi *Free* i *Liberty*, slobodan i sloboda, posve su neočekivano prevedene, tako da sada *liberty* postaje *neovisnost*! A očito je i da je smisao rečenice točno obrnut: “ako se riječi ... primijene na bilo što osim tijela ...” Kada Hobbes ponovno definira *slobodu podanika*, u

razlici spram *prirodne slobode* (XXI, 6) kao “*Liberty in the proper sense*”, za koju kaže da je “*corporal liberty*”; that is to say *freedom of chains, and prisons ...*”, u prijevodu nalazimo: “*uzmemo li slobodu (Liberty) u pravom smislu kao slobodu tijela, to znači, kao slobodu (freedom) od okova i zatvora ...*” (sve istaknuo – D. L.).

Ostavimo po strani očiti pad prevodilačke koncentracije kad tren *freedom* prevodi kao *nezavisnost*, a potom *liberty* kao *neovisnost*, pitanje je što za pravo znači sloboda u pravom smislu kao *freedom*? Najprije, je li “absence of Opposition” kao sloboda od okova i zatvora, baš odsutnost otpora? Jasno je da “Opposition” ovdje istoznačna s “Impediment”; a ako “Impediment” striktno označuje “zapreku” tada i za “Opposition” valja izabrati sinonim (čemu više odgovaraju riječi oprečnost, opreka i suprotnost, nego otpor; da i ne govorimo o tome kako se može prevesti i kao prepreka).

Glavoboljno je pak pitanje i temeljni problem: što znači definicija “liberty or freedom”, i kako prevesti riječ *freedom*, za koju je jasno da također znači *sloboda*, ali da je tako ne možemo prevesti!

Vidjeli smo kako je taj problem “uspješno” izbjegnuto u srpskom prijevodu. Ni francuski prijevod ne pomaže, jer se francuski posljednji prevoditelj odlučuje za rješenje, kojim priznaje da nema zadovoljavajućeg rješenja. Odlučuje se za varijantu “prijevoda”: “LIBERTY ili FREEDOM”! (Ph. Folliot, 2003.). Naš se prevoditelj odlučio za varijantu da “freedom” prevede kao “NEZAVISNOST”, pri čemu svoju odluku nije ničim obrazložio. Takav njegov postupak *formalno* nije prihvatljiv, jer prevoditelj nema takvo diskrecijsko pravo, budući da za riječ “neovisnost” postoji engleska riječ (koju je Hobbes, da je htio, mogao upotrijebiti).

U stručnoj literaturi se spomenuto određenje slobode drži općim mjestom izvorne definicije tzv. negativnog pojma slobode. Primjerice, ističe se da sloboda u pravnom smislu ima isključivo negativno značenje, ona je samo “odsutnost vanjskog pritiska” (Neumann, 1992.: 32, 87).¹⁰ Upravo se stoga Hobbesa smatra utemeljiteljem modernog liberalizma, jer postulira primat individualnih subjektivnih prava u konstituciji pravopolitičkog poretka (L. Strauss, 1971.: 158).

¹⁰ Pritom Neumann izričito upućuje na “Hobbesovu formulu” negativne ili jurističke slobode. Za koju drži, pozivajući se na glasovitu Hegelovu kritiku, da je samo moment (ali nuždan) cjelovitog poimanja političke slobode. Da podsjetim, prema Hegelu: ta “negativna sloboda ili sloboda razuma je jednostrana, ali ta jednostranost uvijek sadrži u sebi jedno bitno određenje: stoga ju ne treba odbaciti, ali nedostatak razuma je uzdizanje jednog jednostranog određenja do jedinog i najvišeg” (Neumann, 1992.: 32).

Premda većina političkih znanstvenika izraze *liberty* i *freedom* smatra istoznačnim,¹¹ bilo je i relevantnih pokušaja da se među njima utvrdi pojmovno razlikovanje. Parafrazirajući Rousseaua, kad već postoje dva termina, zašto se njima ne bi mogli izraziti različiti sadržaji. Najpoznatije je u tom smislu teorijsko nastojanje H. Arendt, za koju *liberty* (ili, točnije, “liberation”) označuje “odsutnost prinude”, dok *freedom* označuje slobodu u pravome, političkom smislu kao djelovanje slobodnih ljudi, kao “novo započinjanje” (Arendt, 1990.: 29-35).¹²

Ako se kod Hobbesa uopće može zamijetiti značenjska razlika između dva moguća engleska izraza koji znače *sloboda*, tada bi ona mogla biti upravo obrnuta od onoga što sugerira H. Arendt. “Liberty” je apstraktniji pojam, kao kad on govori o “blistavom imenu slobode”, o “slobodi koja se spominje tako često i s tolikom počasti u povijestima i filozofiji starih Grka i Rimljana” – pa potom ustvrđuje da toliko slavljena sloboda zapravo nije bila sloboda “u pravom smislu” (dakle, *freedom*), jer kod starih nije bilo “slobode (liberty) pojedinaca, nego države”. Dakle, *liberty* može biti lažna sloboda, više proklamirana negoli zbiljska, može biti “lažni vid slobode”, čemu nas uče grčki i rimski pisci, pa se zbog njihova kobnog utjecaja na zapadne duhove mora ustvrditi da “ništa nije plaćeno tako skupo kao što su zapadne zemlje platile učenje grčkoga i latinskog jezika” (L, XXI, 8, 9). Nasuprot tome, “istinska sloboda podanika” jest sloboda od nepotrebnog upletanja vlasti i zakona u privatnu i društvenu sferu djelovanja pravnih subjekata – sloboda (*freedom*) od “okova i zatvora”. Dakako, takva je mogućnost kod Hobbesa samo nagoviještena i ovdje je iznosim samo kao interpretativnu hipotezu.

Nemam pravog odgovora na dvojbu kako jezično razlikovati *liberty* i *freedom*. Prema mojem sudu, prevoditeljeva odluka da *freedom* izrazi kao “neovisnost”, premda formalno neprihvatljiva (k tome i nedosljedna i bez ikakvog objašnjenja), sadržajno je zbilja u duhu Hobbesove argumentacije. Čini se posve smislenim, primjerice, kad bi prijevod navedene definicije slobode glasio: “uzmemo li slobodu (*Liberty*) u pravom smislu kao slobodu tijela, to znači, kao neovisnost (*freedom*) o okovima i zatvorima...” (L, XXI, 6; istaknuo – D. L.).

¹¹ Usp. Birch, 2002.: 119 i dalje (9. poglavlje pod rječitim naslovom: *Liberty and Freedom*, u kojem se “dokazuje” da su te dvije riječi istoznačne, u pojmovnom smislu, pri čemu se duhovito zamjećuje kako je “postojanje dviju alternativnih riječi” (s time da je prva latinskoga, a druga njemačkog korijena) “naprosto posljedica povijesne činjenice (kao što je Fichte ustvrdio) da je engleski bastardni jezik”.

¹² Prema H. Arendt, očito je da oslobođenje (*liberation*) i sloboda (*freedom*) nisu isto, kao što je očito i to da je “pojam slobode (*the notion of liberty*) koji se u oslobođenju predmnijeva može biti samo negativan, te da, dakle, težnja za oslobođenjem nije istovjetna sa željom za slobodom (*freedom*).” (Arendt, 1990.: 29).

3.3. *pogl. XXVI.: Of CIVILL LAWES.* U našem prijevodu: *O građanskim zakonima* (str. 180-197). U čemu je glavna poteškoća u ovom poglavlju? Nije teško razaznati da bi ona mogla biti u tome što se u njemu raspravlja o pojmu *Law*. Pojmu koji, kao što svatko zna, može značiti i *zakon* i *pravo*. Primjerice, kad čitamo engleske prijevode njemačkih tekstova, često nailazimo na ljupko upozorenje kako se njemački pojmovi *Recht* i *Gesetz* prevode kao *Law*, ali da to za čitatelje ne predstavlja nikakav problem, jer će lako, ovisno o značenjskom kontekstu, prepoznati kada je riječ o *pravu*, a kada o *zakonu*.¹³

Preko tog dvoznačja pojma *law* naš prijevod prelazi posve u Hobbesovu duhu, kao da ga uopće nema: *law* je uvijek i posvuda samo *zakon*. Pravo koje je i objektivni poredak kod Hobbesa ne postoji, nego se reducira na pozitivno zakonodavstvo suverena. U njegovu teorijskom polju, recimo, “rules of law” nije “vladavina prava”, nego “vladavina zakona”. Hobbes, dosljedno, pretendira da nitko prije njega nije valjano shvatio razliku između *lex* i *jus*, pri čemu *jus* svodi na subjektivno pravo, na *right* (*L*, XIV, 3).¹⁴

Upravo je u takvom poimanju *law* Hobbesova polemička poanta protiv cijele tradicije pravnoga mišljenja, napose protiv engleske *Common Law* tradicije. Slijedeći ga bez ikakve rezerve, prevoditelj se usuđuje čak i tu općepoznatu sintagmu prevesti kao *opći zakon* (*L*, XXVI, 10, 24, str. 183, 191). U srpskom prijevodu, koji je i inače juridički osvješteniji, oba mjesta su prevedena, najprije kao *opšte građansko pravo*, odnosno kao *opšte pravo*. I doista, ako se već nekako mora prevesti, tada je jedini mogući prijevod *opće pravo*. Međutim, još je bolje ne prevoditi uopće, kao što ističu francuski prevoditelji u naslovu Hobbesove poznate knjige *Dialogue entre un philosophe et un légiste des Common-Laws d'Angleterre*.¹⁵

¹³ Ponekad je zacijelo tako, ali ponekad i nije. Ima iskaza koji su doslovno neiskazivi na engleskome; moj omiljeni primjer je poznato poglavlje iz Neumannove knjige *Demokratska i autoritarna država*, pod naslovom “Promjena funkcije zakona (Gesetzes) u pravu (Recht) građanskog društva” (njemački izvornik: “Der Funktionswandel des Gesetzes im Recht der bürgerlichen Gesellschaft”). Sam je autor priredio engleski prijevod i odlučio se za ovu varijantu transkripcije: “The Change in the Function of Law in Modern Society” (da tekst nije preveden na hrvatski, na kojem nema problema s razlikovanjem o kojemu je riječ, bilo bi uzbudljivo pogadati, na temelju engleskog naslova, je li posrijedi funkcija zakona ili prava – pogotovo ako bi se netko našao u situaciji da tekst prevodi s engleskoga!). Lako je uočiti da je izvorni smisao naslova u engleskoj verziji bitno (dvostruko) iznevjeren.

¹⁴ Usp.: “Premda oni koji govore o tome predmetu obično brkaju *jus* i *lex*, *pravo* (*Right*) i *zakon* (*Law*), to ipak treba razlikovati. Jer, PRAVO se sastoji u slobodi činjenja ili uzdržavanja, dok ZAKON određuje i obavezuje na jedno od toga. Otuda se zakon i pravo razlikuju kao obaveza i sloboda ...” (*L*, XIV, 3, str. 94).

¹⁵ Premda francuski prevoditelj (Folliot, 2003.) napominje kako je najbolje zadržati engleski izričaj, koji se obično i ne prevodi, ali potom dodaje, u bilješci, da on znači *la loi commune* (*opći zakon*). Što je šarm hobsizma!

Prethodno je Hobbes definirao zakon kao zapovijed suverena, što u prijevodu glasi: "... očigledno je da *opći zakon* (Law in generall) nije savjet, već naredba" (str. 181). Dakako, to nije dobar prijevod, jer nije riječ o *općenitom zakonu* (za razliku od posebnoga), nego o zakonu kao takvom, o *zakonu općenito*. Iz čega slijedi kobna zbrka, koju upravo Hobbes unosi, da bi otklonio svaku zbrku: Law in generall = Common Law = opći zakon! Toliko se ni samom Hobbesu ipak ne smije izići u susret, kao da je njegovo tumačenje Law (koje je isključivo zakon, a ne pravo) samorazumljivo.

Problem vrlo zorno osvjetljava poznata Neumanova definicija *općenitosti prava* (*the generality of law*) koja "znači hipotetički sud države o budućem ponašanju pravnih subjekata, koji dolazi do izražaja u zakonodavnim odredbama (legislative statute) ili *ratio decidendi* običajnog prava (Common Law)" (Neumann, 1992.: 90, engl. verzija: str. 165). Ovdje imamo osnovnu razliku između zakona (statute law) i Common Law (općega prava, a nipošto običajnoga).

Što vrijedi za veliku englesku pravnu tradiciju, vrijedi i za najveću europsku pravnu tradiciju, baštinu rimskog prava. O tome Hobbes, prema našem prijevodu, piše: "Stari zakon Rima zvao se *civilnim zakonom* (Civill Law) ... one pak zemlje koje su bile pod Rimskim Carstvom i kojima se upravljalo po tom zakonu, zadržavale su onaj njegov dio koji su smatrale prikladnim, i nazivale ga *civilnim zakonom* (Civil Law) da bi ga razlikovale od ostatka vlastitih *građanskih zakona* (Civil Lawes)" (str. 180). Na stranu što se ovdje uvodi nepostojeća razlika između *civilnih* i *građanskih* zakona, očito da rimski *civil law* nije *stari zakon Rima*, nego *staro pravo Rima*,¹⁶ koje se zvalo *građanskim pravom*. Smisao je teksta sljedeći: u zemljama koje su bile pod Rimom upravljalo se dijelom po rimskom građanskom pravu, dijelom po njihovim vlastitim *građanskim zakonima*. (usp. i L, XVIII, 10, str. 127). Znakovito je da u *Dijalogima* Hobbes pripisuje upravo svom teorijskom protivniku sir Edwardu Cokeu, kroz riječi pravnika, da Coke "stapa *lex* i *jus*, pa stoga poistovjećuje *lex communis* i *jus communis*", nakon čega filozof izlaže poduku o razlikovanju tih pojmova! (Hobbes, 1990.: 54). Dijalog između pravnika i filozofa ovdje doseže grotesknu točku, jer Coke dakako razlikuje *lex* i *jus*, *statute-law* i *Common-law*, ali ih istodobno smatra konstitutivnim dijelovima *pravnoga sustava*, dakle *law* (prava). Upravo Hobbes poistovjećuje *statute-law* i *Common-law*, svodeći ih na jedinstveni *law* shvaćen kao *zakon*. Ta razmatranja možemo završiti rečenicom u kojoj se razabire smisao Hobbesove redukcije *law* na zakon, u polemici protiv Cokea: "... is not that *Juris prudentia*, or wisdom of subordinate Judges; but the reason of this our Artificial Man, that maketh *Law*" (L, XXVI, 7, str. 317, prema Macphersonovu izdanju; istaknuo – D. L.); što prema našem

¹⁶ Kako ističe francuski prevoditelj *Dijaloga* "riječ *civil law* gotovo je uvijek označivala rimsko pravo", i pritom upućuje na XVIII. i XXVI. poglavlje *Levijatana* (Hobbes, 1990.: 39).

prijevodu glasi: “nije *juris prudentia* ili mudrost podređenih sudaca ono što stvara *zakone*, već je to razbor onog našeg umjetnog čovjeka ...” (L, XXVI, 11, str. 184; istaknuo – D. L.).

Punu pozornost zaslužuje nevjerojatno, a jedva primjetno iskliznuće, pretvaranje singulara u plural, samo zato da bi se *law* prevelo kao *zakone* (inače bi moglo biti i *pravo*). Jer, dakako, nitko ne pretendira na to da jurisprudencija stvara zakon (*statute-law*), nego *samo* da stvara *law*, dakle *Common Law*, odnosno *pravo*.

Taj posljednji primjer ima simptomatičan karakter (u Freudovu smislu), jer je takva pogreška moguća samo kao nehotično poistovjećivanje s Autorom. Naime, prateći prevoditeljeve muke s Hobbesom, na primjeru triju važnih poglavlja, vidimo da su one dobrim dijelom uvjetovane time što se prevoditelj previše uživio u ulogu aktora (ili zastupnika) koji je podlegao neodoljivoj sugestivnosti velikog pisca. Očito je, vidjeli smo, da Hobbes u poglavljima XVI. i XXVI. nastoji zamesti tragove; najprije otežava da se shvati koliko duboko ostaje vezan uz tradiciju pravnog mišljenja (napose rimskoga prava) i upućuje na kazališnu terminologiju; potom karikira baštinu engleskog *Common law* sustava (“podmetnuvši” mu da smatra kako “jurisprudencija stvara zakon”), da bi sebi otvorio kraljevski (kobni) put *redukcije prava na zakon shvaćen kao zapovijed suverena*.¹⁷

Kako na osnovi svega rečenoga odoljeti dojmu da i nad ovim našim izdanjem *Levijatana* lebdi samo naoko nedužni pravorijek *Denisa Le Philosophe* da se čovjek nipošto ne smije prepustiti Hobbesovu šarmu “ako ga ne želite slijediti posvuda kamo vas bude htio odvesti”?

Slijedeći s dužnom pažnjom teške, katkad i jedva savladive kušnje prevođenja Hobbesova glavnoga djela u medij hrvatskoga jezika, moramo se (samo)kritički zapitati jesmo li dorasli toj prevažnoj zadaći – zadaći o kojoj, barem u stanovitoj mjeri, ovisi ili bi trebalo ovisiti, naše stručno samopoštovanje. Jer, kako uopće razumjeti modernu, i nas same u njoj, ako se s krajnjom ozbiljnošću ne suočimo sa zacijelo najvažnijom knjigom modernoga političkog mišljenja? Za političke znanstvenike nema drugoga puta – svi putovi vode preko Hobbesa. Od njega, prema njemu, protiv njega. Na temelju svega izloženoga, valja zaključiti da hrvatski prijevod nije ispunio očekivanja, da je nedovoljno pojmovno precizan, što povremeno otežava, a kadšto i onemogućuje razumijevanje izvornika. Uza sva priznanja na uloženom trudu u pustolovini prevođenja krajnje zahtjevnoga Hobbesova tekstualnog tkanja, moram na kraju ovoga kritičkog osvrta priznati da početna egzalta-

¹⁷ Uz vrlo važnu načelnu ogradu da se *Common Law* ipak može i razlikovati od zakona kao odluke suverene vlasti, pri čemu ga onda izjednačuje s Božjim zakonom (dakle, ili *prirodnim zakonom*) (Hobbes, 1990.: 45).

cija zbog izdavačkog pothvata ustupa mjesto oporom čuvstvu zdvojnosti: imamo li *Levijatan*?

Literatura

Primarna

- Hobbes, Thomas, 1980./1651.: *Leviathan*, Penguin Books, New York (predgovor C. B. MacPherson)
- Hobbes, Thomas, 1997.: *Leviathan. Or the Matter, Forme and Power of a Commonwealth Ecclesiastical and Civil*, Simon & Schuster, New York (izd. M. Oakeshotta), predgovor R. S. Peters
- Hobbes, Thomas, 1997.: *Leviathan*, prir. R. E. Flathman/D. Johnston
- Hobbes, Thomas, 2004.: *Levijatan ili grada, oblik i moć crkvene i građanske države*, Jesenski i Turk, Zagreb
- Hobbes, Thomas, 1961.: *Levijatan ili materija, oblik i vlast države crkvene i građanske*, Kultura, Beograd
- Hobbes, Thomas, 1998.: *Leviathan. Traité de la matière, de la forme et du pouvoir de la République ecclésiastique et civile*, Dalloz-Sirey, Paris (1. izd. 1971.)
- Hobbes, Thomas, 2000.: *Leviathan ou matière, forme et puissance de la République ecclésiastique et civile*, Gallimard, Paris (preveo Gérard Mairet)
- Hobbes, Thomas, 2003.: *Leviathan. La matière, la forme et le pouvoir d'une république ecclésiastique et civile* (prijevod: Philippe Folliot), <http://perso.wanadoo.fr/philotra/levial.htm>
- Hobbes, Thomas, 1996.: *Leviathan oder Stoff, Form und Gewalt eines bürgerlichen und kirchlichen Staates*. Hrsg. von Wolfgang Kersting (Klassiker auslegen Bd. X), Akademie Verlag, Berlin
- Hobbes, Thomas, 1981./1642.: *De Cive ou les fondements de la politique*, Sirey, Paris
- Hobbes, Thomas, 1990.: *Dialogue entre un philosophe et un légiste des Common Laws d'Angleterre*, J. Vrin, Paris, sv. 10 *Hobbesovih djela* (predgovor, prijevod, bilješke: Lucien i Paulette Carrive)

Sekundarna

- Arendt, Hannah, 1966.: *The Origins of Totalitarianism*, Brace & World, New York (treće izdanje; prvotisk 1951.; naš djelomičan prijevod: *Totalitarizam*, Politička kultura, Zagreb, 1996.)
- Arendt, Hannah, 1990.: *On Revolution*, Penguin Books, (prvotisk: 1963.)
- Arnić, Borilo, 1988.: *Tomas Hobs u Jugoslaviji*, Gledišta (XXIX) 11-12: 111-118 (tematski broj časopisa posvećen četiristoj obljetnici rođenja Thomasa Hobbesa)

- Bartelson, Jeans, 1995.: *Genealogy of sovereignty*, Cambridge University Press, Cambridge.
- ***, 2003.: *Blackwellova Enciklopedija političke misli I-II*, Zagreb: Demetra (izvornik: *The Blackwell Encyclopaedia of Political Thought*; prvotisak: 1987.)
- Birch, Anthony H., 2002.: *Concepts and Theories of Modern Democracy*, Routledge, London/New York
- Bodin, Jean, 2002.: *Šest knjiga o republici*, Politička kultura, Zagreb
- Boras, Mile/Margetić, Lujo, 1986.: *Rimsko pravo*, Informator, Zagreb
- Chatelet, F./ Duhamel O./Pisier, E., 1986.: *Dictionnaire des oeuvres politiques*, PUF, Paris
- Chevalier, Jean-Jacques, 1966.: *Les grandes oeuvres politiques. De Machiavel à nos jours*, Armand Colin, Paris
- Chevalier, Jean-Jacques, 1979.: *Histoire de la pensée politique*, tome I – *De la Cité-État à l'apogée de l'État-nation monarchique*, Payot, Paris (pogl. V: *Thomas Hobbes ou l'individualisme autoritaire*, str. 302-17, 362-64)
- Derathé, Robert, 1974.: *Jean-Jacques Rousseau et la science politique de son temps*, J. Vrin, Paris (1. izd. 1950.)
- Đinđić, Zoran, 1987.: *Zajednica, priroda, građanski rat – Hobbes i Marx*, u: *Filozofija i društvo*, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, str. 227-257 (postumno u *Filozofija i društvo*, XXII-XXIII, str. 35-61)
- Gaj, 1982.: *Institucije*, Nolit, Beograd
- Gauthier, David (Gotije Dejvid), 1988.: *Tomas Hobs: teoretičar morala*, Gledišta (29) 11-12: 43-54 (izvornik : 1979.)
- Habermas, Jürgen, 1980.: *Teorija i praksa. Socijalnofilozofske studije*, BIGZ, Beograd (izvornik: *Theorie und Praxis*, 1963.)
- Lalović, Dragutin, 2002.: Plaidoyer za državu u Bodinovoj *science politique*. Prilog političkom oblikovanju moderne, pogovor knjizi: Jean Bodin, *Šest knjiga o republici* (izbor), Politička kultura, Zagreb, str. 217-250
- Lalović, Dragutin, 2005.: *Suverena država – temeljni pravno-politički projekt moderne* (1), Politička misao (42) 2: 33-50.
- Macpherson, C. B., 1981.: *Politička teorija posjedničkog individualizma*, Centar društvenih djelatnosti Saveza socijalističke omladine Hrvatske, Zagreb
- Maier, Hans, 1998.: *Hobbes* u: Maier, Hans/ Rausch, Heinz/Denzer, Horst: *Klasici političkog mišljenja. Od Platona do Hobbesa*, knj. I, Golden Marketing, Zagreb, str. 287-306
- Mairet, Gérard, 1997.: *Le principe de souveraineté. Histoire et fondements du pouvoir moderne*, Gallimard, Paris
- Manent, Pierre, 1977.: *Naissances de la politique moderne. Machiavel – Hobbes – Rousseau*, Payot, Paris.
- Manent, Pierre, 1987.: *Histoire intellectuelle du libéralisme*, PUF, Paris

- Matan, Ana, 2004.: *Jednakost i zajednica: prirodno stanje i društveni ugovor kod Hobbesa i Rawlsa*, Politička misao (41) 4 : 42-58
- Merriam, Charles E., Jr., 1972.: *History of the Theory of Sovereignty since Rousseau*, Garland Publishing, Inc., New York/London (reprint izd. iz 1900.)
- Neumann, Franz L., 1992.: *Demokratska i autoritarna država*, Naprijed, Zagreb (*The Democratic and The Authoritarian State*, The Free Press/The Falcon's Wing Press, Glencoe/Illinois, bez god. izd.).
- Neumann, Franz L., 2002.: *Vladavina prava*, Filip Višnjić, Beograd
- Oakeshott, Michael, 2000.: *Hobbes on Civil Association*, Liberty Fund, Indianapolis (prvotisak: 1946.)
- Passerin-d'Entreves, Alexandre, 1969.: *La notion de l'Etat*, Sirey, Paris (engl. prijevod: *The Notion of the State*, Clarendon Press, Oxford 1967.; izvornik: *La dottrina dello Stato*, Torino, 1962.; 2. izd. 1967.; reprint 1991.)
- Primorac, Igor, 1969.: *Hobbesova ugovorna teorija*, Ideje (1), 6: 157-195
- Primorac, Igor, 1970.: *Hobbesovo učenje o prirodnom stanju, prirodnom pravu, i prirodnom zakonu i njegov odnos prema tradicionalnoj prirodnopravnoj teoriji*, Ideje (2) 2: 75-89
- Primorac, Igor, 1977.: *Hobbes: filozofija i politika*, Politička misao (14) 2: 233-250
- Romac, Ante, 1989.: *Rječnik rimskog prava*, Informator, Zagreb
- Schmitt, Carl, 1982./1928.: *Der Leviathan in der Staatslehre des Hobbes* (prir. Günter Maschke), Hohenheim Verlag, Köln (1. izd. 1928.)
- Skinner, Quentin, 1978.: *The foundations of modern political thought I-II*, Cambridge University Press, Cambridge/London/New York/Melbourne
- Skinner, Quentin, 1996.: *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Skinner, Quentin, 2002.a: *Visions of Politics*, vol. II: *Renaissance Virtue*, Cambridge University Press, Cambridge (pogl. 14. *From the state of princes to the person of the state*, str. 368-413; doradana verzija studije *The State*, u: Goodin, Robert E./Pettit, Philip, 1997.: *Contemporary Political Philosophy. An Anthology*, Blackwell Publishers, Oxford & Cambridge, str. 3-26; izvorno u: *Political Innovation and Conceptual Change*, Cambridge University Press, T. Ball/R. I. Hanson, 1989., str. 90-131)
- Skinner, Quentin, 2002.b: *Visions of Politics*, vol. III: *Hobbes and Civil Science*, Cambridge University Press, Cambridge (pogl. 6. *Hobbes and the purely artificial person of the state*, str. 177-208)
- Skinner, Quentin, 2003.: *States and the freedom of citizens*, u: *States & Citizens. History/Theory/Prospects*, ured. Skinner/Stråth, Cambridge University Press, Cambridge, str. 11-27
- Smailagić, Nerkez, 1970.: *Historija političkih doktrina. Antika, srednji i novi vijek*, Naprijed, Zagreb
- Sorrell, Tom, 1986.: *Hobbes*, Routledge & Kegan Paul, London

- Sorrell, Tom (ed.), 1996.: *The Cambridge Companion to Hobbes*, Cambridge University Press, Cambridge
- Strauss, Leo, 1963.: *The Political Philosophy of Hobbes*, The University of Chicago Press, Chicago/London
- Strauss, Leo, 1971.: *Prirodno pravo i istorija*, Veselin Masleša, Sarajevo
- Strauss, Leo, 1989.: *An Introduction to Political Philosophy*, Wayne State University Press, Detroit
- Strpić, Dag, 1991.: *Robna proizvodnja i udruženi rad u Marxovoj kritici političke ekonomije*, FPZ, Zagreb (doktorska disertacija)
- Strpić, Dag, 1998.: *Političko-ekonomska promjena od Hobbesa do Hayeka. Uvodne studije*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb
- Tönnies, Ferdinand, 1971./1896.: *Thomas Hobbes. Leben und Lehre*, Bad Cannstatt, Stuttgart (pretisak 3. izdanja iz 1925.; 1. izd. 1896.)
- Villey, Michel, 1962.: *Leçons d'histoire de la philosophie du droit*, Dalloz, Paris (1. izd. 1957.)
- Villey, Michel, 1968.: *La formation de la pensée juridique moderne*, Montchrestien, Paris (posljednje izdanje: 2002.)
- Villey, Michel, 1976.: *Critique de la pensée juridique moderne*, Dalloz, Paris
- Warburton, Nigel/Pike, John/Matravers, Derek, 2000.: *Reading Political Philosophy. Machiavelli to Mill*, Routledge, London/New York (pogl. 2. Joh Pike, Thomas Hobbes: *Leviathan*, str. 68-98; s izvodima iz interpretacija C. B. Macphersona, J. Hampton, Q. Skinnera i C. Pateman, str. 100-134)
- Zarka, Yves Charles, 1995.: *Hobbes et la pensée politique moderne*, PUF, Paris

Dragutin Lalović

HABEMUS LEVIATHAN?

Summary

The ability to publish one of the key texts of the ancestors of modern thought is a reliable sign of the self-awareness and professionalism of a community. Therefore, the long awaited Croatian translation of Hobbes' *Leviathan* deserves our full and close attention. Hobbes' main theoretical work is an especially challenging one to translate. It requires the translator to be skilled and well-versed in modern and contemporary political and legal theory. An undertaking of this magnitude makes sense only if through it – by the means of the Croatian language – we can hope to understand Hobbes' political ideas more fully. This careful scrutiny of the translation follows challenging pitfalls of translating Hobbes' capital work. The author examines the correctness of the terminology and the conceptual accuracy of the translation of terms, such as: "power", "Sovereignty", "Commonwealth", "Law" through the example of analyzing three chosen chapters (XVI, XXI, XXVI). Although the undertaking of such task deserves praise for both the translator and the publisher of the work, the review, a critical analysis of the work, states that the Croatian translation does not satisfy the high expectations. It is conceptually inaccurate at places, which, occasionally makes it harder or even impossible to understand Hobbes' original. The review ends on a doubtful self-critical note: are we up to the task of tackling this certainly most important book of modern political thought? The professional self-respect of Croatian political science depends, or should depend – at least to some extent – on tasks like this one.

Key words: power, government, contemporaneity, the state, republic, representative sovereign, liberty, right, law, Hobbes

Mailing address: Fakultet političkih znanosti, Lepušićeva 6,
HR 10 000 Zagreb. *E-mail:* sonja.lalovic@zg.t-com.hr